

e-ISSN: 2619-9114

December / Aralık 2024, Volume / Cilt 8, Issue / Sayı 2

Kuşeyrî'den Bursevî'ye İşârî Tefsirde Dağ Metaforu Mountain Metaphor in Ishari Tafsirs from al-Qushairi to Bursawi

Muhammed BALBAY

MEB DİKAB Öğretmeni, Harran Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi (Tefsir), Urfa, Türkiye
MEB DİKAB Teacher, PhD Student at the Institute of Social Sciences,
Harran University (Tafsir), Urfa, Turkey
muhammed.balbay@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1945-9239>

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Balbay, Muhammed. "Kuşeyrî'den Bursevî'ye İşârî Tefsirde Dağ Metaforu".

Batman Akademi Dergisi 8/2 (Aralık 2024), 312-327.

Doi: <https://doi.org/10.58657/batmanakademi.1484070>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 14.05.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 17.09.2024

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2024

Pages / Sayfa: 312-327

Plagiarism / İntihal:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Bu makale, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalında, Prof. Dr. Atilla Yargıcı'nın danışmanlığında Muhammed Balbay tarafından yürütülmekte olan 'İşârî Tefsirlerde Tabiat Sembolizmi' başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz: Dağlar, yükselen varlıkları ve kalıcı doğasıyla, Kur'an'ın sûfi yorumlarında derin sembolik öneme sahiptir. Dağlar âdeta metanetin, kararlılığın, vakarın ve sıkıntılara karşı koyma yeteneğinin tecessüm etmiş hâlidir. Dağlar genellikle ilahi vahiy ile bağlantılı yerler olarak görülür. Hz. Muhammed (s.a.v.) dağda ilahi hitaba muhatap olmuş, kezâ Hz. Musa da (a.s.) ilahi vahiy dağda müşahede etmiştir. Dolayısıyla dağlar, Yüce Allah'a yakınlığı simgeler ve doğanın görkemi içinde manevi uyanış ve derin deneyimlerin potansiyelini temsil ederler. Heybetli duruşları ve cesametleriyle Yüce Allah'ın kibriyasına mazhardırlar. Ayrıca tasavvufî tefsirlere bakıldığında sapasağlam ve vakur duruşları ile abdalları simgeledikleri de görülür. Kur'an-ı Kerim'de farklı bağlamlarda geçen "dağ", "dağlar" şeklindeki lafızlara bu özellikleri sebebiyle işârî tefsirlerde sembolik bazı anlamlar yüklenmiştir. Bu makalede işârî tefsirlerin anlam dünyası ve sûfi müfessirlerden Kuşeyrî ve Bursevî'nin dağlara yüklemiş oldukları sembolik anlamlar ele alınmıştır. Kuşeyrî, dağlara atfettiği anlamlarla derin bir metaforik zenginlik sunarken, korku, ümit ve istikamet gibi insani duyguların yansımalarını ortaya koymuştur. Öte yandan Bursevî'nin dağlara yüklediği anlamlar, fiziksel beden, kâmil insan, nefes, abdallar, iman gibi kavramlarla geniş bir perspektif sunmaktadır. Bursevî, dağları yeryüzünün kemikleri ve damarları olarak tanımlayarak onların varoluşsal ve ontolojik boyutunu vurgulamıştır. Bu çalışma, Kuşeyrî ile Bursevî'nin dağların anlam dünyasını nasıl zenginleştirdiğini ve derinleştirdiğini gösterecektir.

Anahtar Kelimeler: İşârî Tefsir, Kuşeyrî, Letâif, Bursevî, Ruhul-Beyân, Kevnî Âyetler, Sembolizm.

Abstract: Mountains, with their towering presence and enduring nature, have deep symbolic significance in Sufi interpretations of the Quran. Mountains are the embodiment of fortitude, determination, dignity, and the ability to withstand adversity. Mountains are often seen as places associated with divine revelation. The Prophet Muhammad (pbuh) received divine address on the mountain, and so did the Prophet Moses (pbuh) witness the divine revelation on the mountain. Therefore, mountains symbolize closeness to God Almighty and represent the potential for spiritual awakening and profound experiences within the grandeur of nature. With their majestic stance and size, they are the recipients of God Almighty's arrogance. In addition, when we look at Sufi interpretations, we see that they symbolize the abdals with their solid and dignified stance. The words "mountain" and "mountains" used in different contexts in the Quran have been given some symbolic meanings in ishari interpretations due to these features. This article examines the semantic world of ishari interpretations and the symbolic meanings attributed to mountains by Sufi commentators Kuşeyrî and Bursevî. Kuşeyrî presents a deep metaphorical richness with the meanings he attributes to mountains, while revealing the reflections of human emotions such as fear, hope and direction. On the other hand, the meanings Bursevî attributes to mountains offer a broad perspective with concepts such as the physical body, the perfect human being, the soul, the ablutions and faith. Bursevî defines mountains as the bones and veins of the earth, emphasizing their existential and ontological dimensions. This study will show how Kuşeyrî and Bursevî enrich and deepen the semantic world of mountains.

Keywords: İshari Tafsir, Qushayri, Lataif, Bursavi, Ruh Al-Bayan, Cosmic Verses, Symbolism.

Giriş

Tefsir ve tasavvuf, İslam düşünce geleneğinin iki önemli ve birbirini besleyen alanıdır. Bu iki alanın kesiştiği noktada ise işârî tefsir geleneği ortaya çıkar. İşârî tefsir, Kur'an'ın kelimelerinin ve kavramlarının literal anlamlarının ötesine geçerek metnin daha derin ve tasavvufî anlamlarını keşfetmeye çalışır. Bu geleneğin öncü ve en güçlü simalarından biri ise Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'dir. Kuşeyrî, X. yüzyılda yaşamış tasavvufun önemli isimlerinden biridir. Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-İşârât* adlı tefsiri, işârî tefsir geleneğinin en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilir. Bu eser, bilginin ancak Kur'an ve sünnet temelinde meşruiyet kazanabileceği ilkesini benimseyen ve ehl-i sünnet çizgisine riâyet eden mutedil yapısıyla, zâhirî ve bâtinî anlam dengesini koruyan örnek bir eser olarak değerlendirilmektedir.

Kuşeyrî, *Letâif* te rivâyet ve dirâyet tefsirine dair usullere de yer vererek, ağırlıklı olarak işârî metodu kullanmıştır. Bu bağlamda Kuşeyrî, tasavvufta kullanılan kavramları Kur'an âyetleriyle temellendirmeye çalışmıştır. Bu sayede tasavvufun Kur'anî bir temele oturtulmasına katkıda bulunmuştur. O, tefsirinde sûfilerin bilgi kaynaklarından, yaşadıkları hâllerden ve ulaştıkları makamlardan bahsederek tasavvufî deneyimin Kur'an'da nasıl yer aldığını göstermiştir. Ayrıca tefsirinde Kur'an'daki kevnî âyetlere tasavvufî bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Bu sayede Kur'an'ın sadece zâhirî bir metin olmadığını, aynı zamanda işârî, derin ve tasavvufî mesajlar da taşıdığını göstermiştir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* tefsiri, tasavvufî ağırlığı olan ancak hem rivâyet hem de dirâyet tefsirinin özelliklerini taşıyan çok yönlü bir eserdir. Tefsirinde Kur'an'ın; Kur'an, sünnet, sahâbe ve tâbiîn sözleriyle tefsir edilmesi esasına uymuştur. Eserin tasavvufî yönü büyük ölçüde nakledilen tasavvufî içerikli yorumlardan kaynaklanmaktadır. Bursevî, tabiat ile ilgili âyetleri yorumlarken âyetlere bazen sembolik anlamlar da vermiştir. Bu da *Rûhu'l-Beyân*'ı diğer tefsirlerden ayıran önemli bir özelliktir. Bursevî, doğadaki unsurları genellikle Allah'ın güç, kudret ve güzelliğinin bir göstergesi olarak yorumlamıştır. Örneğin Bursevî güneş, ay, yıldızlar, rüzgârlar, bitkiler, hayvanlar gibi tabiat varlıklarına sembolik anlamlar yükleyerek bunların insanın manevi hayatına dair mesajlar içerdiğini belirtir. *Rûhu'l-Beyân*, rivâyet ve dirâyet özelliklerini barındıran kapsamlı bir tefsir olmasının yanı sıra tabiat sembolizmi hakkında da önemli bilgiler sunan çok yönlü bir eserdir.

Dinlerde mekânın kutsallığına paralel olarak dağlar da ayrı bir öneme sahiptir. Bu kutsallık, dağların Yüce Allah'a en yakın yerler olarak kabul edilmelerinden, Tanrı'nın yüceliğini ve aşkınlığını sembolize etmelerinden ve Tanrı'nın tecelli ettiği yerler olmalarından kaynaklanmaktadır. Dağlar, yükseklikleri ve ulaşılmazlıkları nedeniyle Allah'a daha yakın olarak algılanmıştır. Bu algı, insanlığın yüce varlıkla olan ilişkisini de etkilemiştir. Dağların ihtişamlı ve heybetli görünümü, Yüce Allah'ın kudret ve azametini sembolize etmiştir. Bu nedenle dağlar, kutsallık ve saygıyla anılmıştır. Bazı dinlerde Tanrı'nın tecelli ettiği ve insanlarla iletişim kurduğu yerler olarak kabul edilmiştir. Bu da dağların kutsallığını pekiştiren bir etken olmuştur.

Dağlar Yahudilik ve İslam dinlerinde Tanrı'nın Hz. Musa ile konuştuğu yer olarak kabul edilir. Dağların kutsallığı, insanlığın yüce varlıkla olan ilişkisini ve ona duyduğu saygıyı gösteren önemli bir olgudur. Bu olgu, farklı dinlerde farklı şekillerde karşılık bulsa da ortak bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Dağların kutsallığı, sadece dini inançlarla sınırlı kalmayan bir olgudur. Dağların ihtişamı ve güzelliği, insanları etkilemeye ve saygı

uyandırmaya devam etmektedir. Bu nedenle dağlar, sadece dini metinlerde değil, edebiyat ve sanatta da önemli bir yer tutmaktadır.¹

Kur'an-ı Kerim'de dağlar, yerkürenin çalkalanmadan yerinde durabilmesi için yeryüzüne çakılan kazıklar olarak nitelendirilir.² Bu benzetme, dağların sadece görsel ihtişamlarından öte, önemli bir denge unsuru olduklarını da vurgular. Dağlar, yerkürenin kabuğunu sabit tutarak depremleri ve diğer doğal afetleri önlemede önemli rol oynarlar. Denge unsuru olmanın ötesinde dağlar, doğal su depoları işlevini de görürler. Yağmur suları dağlarda birikerek yeraltı sularını besler ve nehirlerin oluşmasına katkıda bulunur. Bu sayede dağlar, tüm canlılar için hayati önem taşıyan suyun kaynağı hâline gelir.

Manevi açıdan da dağlar dinler tarihinde önemli bir fonksiyona sahiptir. Birçok dinî gelenekte kutsalın merkezi kabul edilen dağlar, vahyin indiği mistik mekânlardır. Dağların yüceliği ve ihtişamı, tanrının kudretini ve azametini simgeler. Bu nedenle dağlar, insanın ruhsal açıdan yücelmesine ve tanrıya yakınlaşmasına yardımcı olur. Kur'an'da dağlar, farklı bağlamlarda ve çeşitli kelimelerle nüans oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Bu kullanımlar, dağların farklı anlamlar ve işlevler taşıdığını gösterir. Örneğin, bazı âyetlerde dağlara emanet arz edilmiş fakat onlar bunu reddetmişlerdir. Bu, dağların sorumluluk sahibi varlıklar olarak algılanabileceğini gösterir. Diğer âyetlerde ise dağların Kur'an'ın indirilmesinden haşyet ve korku duyduğu belirtilir. Bu da dağların ilahî güce karşı saygılı ve itaatkâr olduğunu gösterir. Hz. Musa (a.s.) dağda vahye mazhar olmuş, Allah'la ahitleşme mekânı olarak dağ seçilmiştir. Keza Hz. Peygamber'e (s.a.v.) de dağ ilk vahye ev sahipliği yapmıştır. Bu örnekler, dağların kutsal ve ilahî bir güce sahip olduğuna dair inancı pekiştirmektedir.³

Daha önce ülkemizde işârî tefsirlerde dağlar ile ilgili Ahmet Gül tarafından yazılan "Dağın Öteki Yüzü: Sûfî Tefsirde Dağ Metaforu" adlı bir makale kaleme alınmıştır. Çalışmamızda istifade ettiğimiz eserler arasında olan bu makalede dağlar genel çerçevede ele alınmıştır. Dağ kavramına daha ziyade genel bir bakış mahiyetinde olan bu çalışmada, dağ anlamında kullanılan kavramlara yer verilmiştir. Biz ise bu çalışmamızda konuya genelden özele doğru yeni bir boyut katmak adına Kuşeyrî ve Bursevî tefsirleri özelinde daha kapsamlı bir şekilde konuyu incelemeye çalıştık.

Bu itibarla çalışmamız Kur'an'da dağ/dağlar şeklinde yer alan lafızların işârî tefsirdeki anlam dünyası ile ve yukarıda bahsi geçen iki tefsir ile sınırlıdır. Söz konusu iki tefsirin ilki klasik tasavvufî-işârî tefsirlerin en meşhuru, ikincisi ise Osmanlı döneminde tasavvufî-işârî tefsirin tarihsel ve geleneksel birikimini bir araya getiren en geniş eser olduğu için seçilmiştir. Bu eserler üzerinde yapılan literatür taraması ile elde edilen bilgiler, içerik analizi ile ve bazen de karşılaştırma-mukayese yöntemleri kullanılarak kompoze edilmiştir. İlgili verilere geçmeden önce kısaca işârî tefsirin mahiyetine ve tanımına değinilecektir.

İşari Tefsirin Mahiyeti ve Tanımı

Tefsir geleneği, Kur'an'ın kutsal metninin anlamlarını ve mesajlarını açıklığa kavuşturmak için geliştirilmiş bir dizi yorumlama yönteminden oluşur. Bu yöntemler arasında öznel bakış açılarını yansıtan tefsirler de yer alır. İşârî tefsir olarak adlandırılan bu

¹ Ömer Faruk Harman, "Dağlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/ 400-401

² Nebe 78/7.

³ Ahmet Gül, "Dağın Öteki Yüzü: Sûfî Tefsirde Dağ Metaforu", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/25 (Aralık 2020), 512-532.

tarz tefsirler, Kur'an âyetlerine zâhirî anlamlarının ötesinde, tasavvufî anlamlar yükleyen bir yorumlama metodudur.⁴

İşârî tefsirin ortaya çıkışı, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra tasavvufun gelişmesi ile yakından ilişkilidir. Tasavvuf ehli, Kur'an'ı sadece zâhirî bir metin olarak değil aynı zamanda manevi bir rehber ve ilham kaynağı olarak da görmüşlerdir. Bu bakış açısıyla Kur'an âyetlerini tefsir ederek tasavvufî deneyimlerini ve bilgilerini temellendirmeye çalışmışlardır.⁵

Bazı araştırmacılar, işârî tefsirin ortaya çıkışında sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel faktörlerin de rol oynadığını savunmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşanan sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişimler, bazı insanlarda manevi arayışlara yöneltmiştir. Bu arayışlar, Kur'an'ı sadece zâhirî bir metin olarak değil, aynı zamanda manevi bir rehber olarak da yorumlama ihtiyacını doğurmuştur.⁶

Zühd hayatı, dünyadan uzaklaşma ve ibadete yoğunlaşma üzerine kurulu bir tasavvufî yaşam tarzıdır. Zühd ehli, Kur'an âyetlerini kendi zühd anlayışlarına uygun şekilde yorumlamaya başlamışlardır. Bu yorumlar, âyetlerin zâhirî anlamlarının ötesine geçerek bâtinî ve tasavvufî anlamlarını da kapsamaktadır.⁷ Burada bâtinî derken zâhirînin zıt anlamı olan bâtinî kastedilmektedir. "Her dış görünüşün (zâhir) bir iç anlamı (bâtin) ve her dinî ifadenin (nass) bir yorumu (te'vil) olduğunu" ileri süren ve bu bilgiye ancak Allah tarafından belirlenmiş ya da Allah ile bağlantı kurmuş masum bir imamın sahip olabileceğini savunan Bâtinîlik düşüncesi kastedilmemektedir.⁸

Bu görüş sahipleri Kur'an ve hadislerin zâhirî anlamlarının yanı sıra daha derin, gizli anlamlarının da olduğunu öne sürmektedir. Bunlara göre sadece özel bir din bilgisine ve Allah ile yakın bağlantıya sahip kişilerin bu gizli anlamları kavrayabilecekleri iddia edilmektedir.

İşârî tefsirde kelimeler ve kavramlar sadece literal anlamlarıyla değil, aynı zamanda remzî ve sembolik anlamlarıyla da ele alınır. Bu sayede âyetlere daha derin bir anlam katılır.

İşârî tefsirde önemli bir yer tutan keşf ve ilham, tefsir eden kişinin ilahî bir kaynaktan aldığı manevi bilgiyi ifade eder. Bu bilgi, âyetlerin bâtinî anlamlarını kavramada önemli bir rol oynar. Tasavvuf ehli, kendi manevi deneyimlerini ve bilgilerini de işârî tefsire dâhil ederek âyetlerin bâtinî anlamlarını yorumlamaya çalışırlar. İşârî tefsir, Kur'an'ın sadece zâhirî bir metin olmadığını, aynı zamanda tasavvufî bir mesaj da taşıdığını gösteren önemli bir tefsir yöntemidir. Bu yöntemle yapılan tefsirler, tasavvufun temelini oluşturmuş ve tasavvufî deneyimin Kur'an'da nasıl yer aldığını göstermiştir.⁹

⁴ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 19; Yunus Emre Gördük, "İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtinî Yorumdan Farkı", *Marife Dergisi* 3/2 (2011), 9-47.

⁵ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*. 63-65.

⁶ Celal Kırca, *Kur'an'a Yönelişler-İlimler ve Yorumlar Açısından-* (Ankara: Fecr yayınları, 2021) 138; Gördük, "İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtinî Yorumdan Farkı". 10-11.

⁷ Muhammed Vehbi Dereli, "İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2011), 131.

⁸ Bâtinîyye ile ilgili bkz. Avni İlhan, "Bâtinîyye" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.), c. 5, 190-194 ; Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Bâtinî ve işârî Yorumu / editör: Mustafa Öztürk* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018); Gördük, "İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtinî Yorumdan Farkı", 1-39 ; Mustafa Öztürk, *Kur'an ve aşırı yorum: Tefsirde bâtinîlik ve bâtinî te'vil geleneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016); M. Zeki Süslü, *Tasavvufî Tefsir Metodu ve Bâtinî Te'vil Geleneğiyle Mukayesesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora, 2017)., 9-47.

⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1431). 2/261.

İşârî tefsir, Kur'an'ın zenginliğini ve derinliğini kavramak için önemli bir araçtır. Bu yöntemle yapılan tefsirler, tasavvufî deneyimi ve Kur'an'ın bâtinî anlamlarını anlamamıza yardımcı olur. İşârî tefsir geleneği, tasavvufun temelini oluşturmuş ve Kur'an'ın yorumlanmasındaki farklı yaklaşımlar hakkında zengin bir anlam yelpazesini önümüze sermiştir.

Sözlükte basit bir gösterme eylemi olarak tanımlanan "işaret", tasavvufta derin bir anlam kazanır. Kelimelerin sınırlarını aşarak kalbin ve sezginin diliyle ifade edilebilen gizli anlamlara açılan bir kapı görevi görür. Tasavvuf ehli, kelimelerin sadece zâhirî anlamlar yansıtmadığına inanır. Kelimelerin ardında, ancak kalbin ve sezginin diliyle kavranabilecek gizli anlamlar da bulunur. Bu gizli anlamlara ulaşmanın yolu ise işarettir. İşaret, sözle anlatılamayan, ancak ilham, sezgi ve keşf yoluyla elde edilen bir bilgidir. Bu bilgi, kalbin derinliklerine işleyerek kelimelerin ötesine uzanan bir anlam dünyasına açılır.¹⁰

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin (v. 1977) yaptığı tanıma göre feyzi tefsir ya da işârî tefsir, "sülûk ehli" olarak bilinen tasavvuf yolcularına görünen "gizli işaretler" üzerinden Kur'an âyetlerini yorumlamaya verilen bir isimdir. Bu yorumlamada, âyetlerin zâhirî anlamlarının ötesine geçilerek tasavvufî anlamlar öne çıkarılır.¹¹

Fransız İslam bilimi araştırmacısı Pierre Lory, işârî tefsiri "manevi işârî yorum" veya "keşfî te'vil" olarak tanımlamıştır. Bu tanımda Lory, işârî tefsirin temelini sezgisel bir bilgiye ve doğrudan bir keşfe dayandığını vurgulamaktadır. Ona göre, işârî tefsirde âyetlerin veya terimlerin içsel anlamlarını kavramak için sezgisel bir bilgiye ihtiyaç vardır. Bu sezgisel bilgi, aklın sınırlarını aşarak kalbin ve ruhun derinliklerinde saklı olan hakikatlere ulaşır.¹²

Lory bu tefsir yönteminin kendine özgü karakterini ve diğer tefsir yöntemlerinden nasıl ayrıldığını gösterir. Sezgi ve keşf unsurları, işârî tefsiri, aklî ve mantıksal bir yorumlama yönteminden ziyade, manevi bir keşif ve aydınlanma süreci olarak sunar.

Tasavvuf geleneğinde, "işaret" kavramı özel bir yere sahiptir. Bu kavram, kelimelerin sınırlarını aşarak kalbin ve sezginin diliyle ifade edilebilen gizli anlamlara ulaşmanın bir yolunu gösterir. Kelime anlamı olarak "bir nesneyi gösterme" ve "bir manayı örtük bir şekilde ifade etme" gibi anlamlara gelen işaret,¹³ tasavvufta bu anlamların ötesine uzanan bir derinlik kazanır. Elde ettikleri gizli bilgileri örtük bir üslupla, işaret ve remizler yoluyla anlatan sûfler âyetlere yönelik bu şekilde yaptıkları yorumları ifade etmek için "tefsir" yerine "işaret" kavramını kullanmışlardır. Herkesin bu tür bilgileri hazmedemeyeceği ve bunların yanlış uygulamalara neden olacağı düşüncesi bu şekilde hareket edilmesine yol açmıştır.¹⁴ Birçok tefsirde bu tarz yaklaşımlarından dolayı sûflerden "ehl-i işaret" diye söz edilmiştir.¹⁵

¹⁰ Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/424-428.

¹¹ ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*. 2/ 261.

¹² Pierre Lory, *Kaşânî'ye Göre Kur'an'ın Tasavvufî Yorumu*, çev. Sadık Kılıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001). 16

¹³ Fikret Karapınar, "Rivayetlerde İşârî Yorum", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/2 (Aralık 2007), 90.

¹⁴ Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 19; Uludağ, "İşârî Tefsir", *DİA*, 23/424.

¹⁵ Muhyi es-Sünne Ebu Muhammed Hüseyin bin Mes'ud el-Beğavî, *Mealimu't-Tenzîl fî Tefsiri'l-Kur'an* (Tefsiru Beğavî), thk. Muhammed Abdullah Nemr- vd. Dâru't-Taybe, 1997, 8/356, 425; Razî, *Fahrud-din, Mefâtihu'l-Gayb*, 1/93, 103; 2/359; Ahmed bin Muhammed bin İbrahim es-Sa'lebî Ebu İshak, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an*, thk. İmam Ebi Muhammed bin Aşur, *Dâru İhyau't-Türasi'l-Arabî*, Beyrut 2002, 1/ 140, 153, 187; Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî, *el-Câmî li-Ahkami'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdunî-İbrahim Atfîş, *Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye*, Kahire 1964, 15/103, 105, 291; Ebu'l-Berekat Abdullah bin Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakaiku'l Te'vil* (Tefsiru'n-Nesefî), thk. Yusuf Ali Bedevî, *Dâru'l-Kelimu't-Tayyib*, Beyrut 1998, 1/84;

İşârî tefsir, Kur'an'ın derin anlamlarını ve gizli işaretlerini, yalnızca sülûk ehli olan kişilere açılan bir perspektiften ele alan bir tefsir türüdür. Bu yaklaşım, âyetlerin zâhirî anlamlarının ötesinde, ilk bakışta akla gelmeyen ancak kalbe ilham edilen anlamların keşfine odaklanır. İşârî tefsir, Yüce Allah'ın ilham ve fethiyle aydınlatılan zihinler tarafından gerçekleştirilen bir yorumlama biçimidir. Bu bağlamda, mücahede ve tasfiye sürecinden geçmiş olan kişilerin, Kur'an âyetlerini zâhirî anlamlarına uygun bir şekilde yorumlaması, aynı zamanda da bu anlamların ötesindeki derin sırları keşfetmesi söz konusudur. Dolayısıyla işârî tefsir hem zâhirî hem bâtinî anlamları bir araya getirerek Kur'an'ın çok katmanlı yapısını anlamaya yönelik önemli bir çaba olarak karşımıza çıkar.¹⁶ Bu tefsir yönteminde, ilk başta akla gelmeyen, ancak âyetlerin işaretinden kalbe doğan birtakım manalar söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, işârî tefsir, Yüce Allah'ın kalplerini aydınlattığı, Kur'an'ın derin sırlarına vâkıf olan ve Cenâb-ı Hakk'ın keşf ve ilham vasıtasıyla zihinlerine ilkâ ettiği mücahede ve sulûk ehli kişilerin âyetleri zâhirlerine uygun bir şekilde fakat aynı zamanda zâhirî anlamının haricinde Kur'an-ı Kerim'i tefsir etmeleridir.

İşârî tefsir, âyetlerin zâhirî anlamlarının ötesine geçerek tasavvufî anlamlara odaklanır. İşârî tefsirde, aklî delillerden ziyade sezgi ve keşf önemli bir rol oynar. İşârî tefsir müellifleri âyetlerin içsel anlamlarını keşf ve zevklerine istinaden yorumlarlar. İşârî tefsir, Kur'an'ın içsel ve tasavvufî mesajlarını açığa kavuşturmak için kullanılan bir tefsir yöntemidir. Bu yöntemde, sezgi, keşif ve manevi olgunluk önemli bir rol oynayıp tasavvuf geleneğinde önemli bir yere sahiptir ve Kur'an'ı farklı bir bakış açısıyla yorumlamamızı sağlar.¹⁷

1. Kuşeyrî ve *Letâifu'l-İşârat*'inde İşârî Yorumlar

İslam toplumlarında ahlâkî bozulma ve dünyevileşmeye karşı bir tepki olarak doğan işârî tefsir anlayışı, zühd ve ahlâk ile ilgili âyetlerin izahına odaklanan bir tefsir ekolü olarak ortaya çıkmıştır. Zamanla sistemleşerek müstakil bir disiplin hâline gelen bu tefsir türü, tefsir literatürünün göz ardı edilemeyecek bir boyutunu oluşturmuştur. Bu akımın en önemli eserlerinden biri de Kuşeyrî'nin "*Letâifu'l-İşârat*" adlı tefsiridir. Eser, tasavvufî bakış açısının Kur'an âyetlerinin yorumlandığı işârî tefsirin ilk ve en değerli örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir.

Ebu Ali el-Kuşeyrî, tasavvuf, kelam, hadis, fıkıh, tefsir, gramer, lugat ve edebiyat gibi birçok alanda derin bilgi sahibi bir âlim ve mutasavvıftır.¹⁸ Kuşeyrî'nin (v. 465/1072) adı, kaynaklarda, Abdü'l-Kerîm b. Hevazin b. Abdî'l-melik b. Talha b. Muhammed şeklinde geçmektedir. Künyesi "Ebu'l-Kâsım", lakabı "Zeynü'l-İslâm" dır. 971 yılında İran'ın Bistam kentinde doğmuştur. Âlim bir mutasavvıf olan Kuşeyrî, Kuşeyrîyye tarikatının kurucusudur. 1074 yılında Nişabur'da vefat etmiştir.¹⁹

Kuşeyrî'nin geniş bilgi yelpazesi, eserlerine zenginlik katmaktadır. Kuşeyrî, tasavvuf silsilesini Ebû Ali ed-Dekkâk, Nasrâbâdî, Ebû Bekir eş-Şiblî, Cüneyd-i Bağdâdî, Serî es-Sakatî ve Ma'rûf-i Kerhî vasıtasıyla Dâvûd et-Tâî'ye bağlar. Tasavvuf tarihi kaynaklarında kendisine Kuşeyrîyye adıyla bir tarikat nisbet edilir. Bu tarikatın XVIII. yüzyıla kadar Hindistan'da

Alaud-Din Ali bin Muhammed bin İbrahim bin Ömer el-Hâzîn, Lübabu't-Te'vil fi Meani't-Tenzîl, tsh. Muhammed Ali Şahin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995, 4/ 401, 468.

¹⁶ Ali Akpınar, "İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) Besmele Tefsiri", *Tasavvuf Dergisi*, yıl 3 (2002). 56

¹⁷ Akpınar, "İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) Besmele Tefsiri", 56

¹⁸ Süleyman Uludağ, "Abdal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınevi, 1988). 1/59-61.

¹⁹ Ebu'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî İbn Esîr, *El-Kâmil fit-tarih* (Beyrut/Lübnan: Daru'l-Kitabî'l-Arabî, 1997). 8/245, 667

varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Kuşeyrî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve en seçkin öğrencilerinden Ebû Ali el-Fârmedî vasıtasıyla Gazzâlî'yi etkileyen önemli bir tasavvuf âlimidir. O, tasavvufu Sünnî bir çerçeveye içine almak istemiştir. Bu tutumu, eserlerinde ve öğretilerinde açıkça görülmektedir.²⁰

Kuşeyrî, tasavvufun en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilmekle birlikte, ilk eserinde tasavvufî yorumlara pek yer vermemiştir. İlk kaleme aldığı tefsir olan *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 410/1019 yıllarında yazılmış ve daha çok kelâmî konulara odaklanmıştır.

Letâifu'l-İşârât'ın dışında *Risale-i Kuşeyrî*, *Kutbul-İrşad* ve *Telvîhu'l-İşârât* gibi eserleri de bulunmaktadır. Eserinde tasavvufî bir bakış açısıyla Kur'an âyetlerini yorumlayan Kuşeyrî, bâtnî ve sembolik anlamlara odaklanır, sade bir dil kullanır.

Kuşeyrî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eseri, tasavvufun en önemli isimlerinden biri olan bu âlimin farklı bir yönünü göstermesi açısından önemlidir. Eserdeki kelâmî tartışmalar ve Mutezile eleştirisi, Kuşeyrî'nin sadece bir mutasavvıf değil, aynı zamanda güçlü bir kelimci olduğunu da ortaya koymaktadır.

Kuşeyrî'nin *Letâifu'l-İşârât*'ında tasavvufta bulunan küçük büyük her meselenin Kur'an'da bir dayanağının bulunduğu belirtilmekte ve ilgili âyetlere işaret edilmektedir. Bilhassa Kur'an-ı Kerim'de geçen ve tasavvuf ıstılahı olarak zikredilen tevekkül, zikir, rıza, hak, zâhir, bâtn, velî ve velâyet gibi kavramların geçtiği âyetler tefsir edilirken bu husus tüm açıklığı ile gözler önüne serilmektedir.²¹

Letâifu'l-İşârât'ında geniş ölçüde tatbikî te'villere rastlanmaktadır. İnsan evrene benzetilerek evrendeki olaylar ve varlıklar enfüsî yönüyle açıklanmaktadır. O, tefsirinin birçok yerinde tabiattaki güneş, ay, dağlar, rüzgâr, yağmur, deniz, gece gündüz gibi evrendeki varlıklardan yararlanarak tasavvuf ilminin inceliklerini bu varlıklar üzerinden açıklamaya çalışmaktadır.

2. Kuşeyrî Tefsirinde Dağlar ile İlgili İşârî Yorumlar

Kuşeyrî *Letâifu'l-İşârât* adlı tefsirinde dağlara bazı sembolik anlamlar yüklemiştir. Kuşeyrî ²²“وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوْسِيَّ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ” âyetinde geçen “رَوْسِيَّ” “sarsılmaz dağlar ve sabit dağlar” ifadesinin “koru ve ümit”, “Allah'ın yerde sabit kıldığı dağlardan kastın veliler olduğunu zikreder. Ona göre nefisler âbidlerin ibadetlerinin zemini, âriflerin kalpleri de marifetin zemini, ihtiyaç sahiplerinin ruhları da muhabbetin zeminidir. Korku ve ümit ise o zeminlerdeki sabit dağlardır. Bir tevile göre de Yüce Allah'ın yerde sabit kıldığı dağlar, veliler olup insanlar başlarına bir korku geldiği zaman onların vesilesiyle ayakta dururlar. O dağların bazıları da dinî ayakta tutan âlimlerdir. Bu açıdan kelim âlimleri dinin temelini fâkihler ise şeriatın gerektirdiği düzenin dayanakları hükmündedir.²³

Kuşeyrî, ²⁴“وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوْسِيَّ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا وَسُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ” âyetinde geçen “رَوْسِيَّ” “sağlam dağlar” kavramının zâhirde dağları ifade ettiğini teşbih yoluyla velileri de

²⁰ Uludağ, “Abdal”, 1/59-61

²¹ Abdülbaki Turan, “Kuşeyri ve Letâifu'l-İşarat İsimli Tefsiri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Mayıs 1991), 38.

²² Hicr 15/19 “Arzı da yaydık, oraya sağlam dağlar yerleştirdik, orada ölçüleri belli her türden ürünler bitirdik.”

²³ Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdulmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât/Tefsîru'l-Kuşeyrî* (Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Ammetu lil Kitab, 1431), 2/265-266.

²⁴ Nahl 16/15 O, sizi sarsmaması için yere sağlam dağlar yerleştirdi, ırmaklar ve yollar açtı ki gideceğiniz yere ulaşabilirsiniz.

kapsadığını zikreder. Ona göre veliler, halkın yardımına koşarlar ve Yüce Allah onlarla halka merhamet edip yardım eder. Bunlardan *abdal*, *evlad* ve *kutub* gibi farklı mertebelerde olanlar vardır.

Yukarıdaki âyette Yüce Allah, yarattığı nimetlerden bazılarını zikrederek kullarını şükür ve tefekküre teşvik etmektedir. Bir hadis-i şerifte, "Bir topluluktaki şeyh, bir ümmetin peygamberi gibidir." denmektedir. Bu hadis, velilerin toplumdaki önemli rolüne ve onlara duyulması gereken saygıya işaret etmektedir.²⁵

Kuşeyrî ²⁶“بَارِزَةٌ” *الْجِبَالِ* kelimesine de *abdal*²⁷ anlamını vermekte dağların ve velilerin (abdalların) dünyadaki dengeyi korumadaki rollerini metaforik bir şekilde anlatmaktadır. Ona göre, kıyamet günü dağların yerlerinden sökülecekleri gibi, abdalların (velilerin) ölümü ile de yeryüzü sökülecektir. Bu metafor, abdalların dünyadaki dengeyi korumadaki önemini vurgulamaktadır. Tıpkı dağların yeryüzünü sabit tutması gibi, abdallar da manevi âlemden aldıkları feyiz ile dünyayı dengede tutarlar. Müfessir diğer bir ifadeyle abdalların "hakikatte dünyanın denge unsurları" olduğunu, onların sadece sıradan insanlar olmadığını, aksine Allah'ın özel kulları ve manevi âlemlerle bağlantılı kişiler olduğunu zikreder.²⁸

“أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ فَرَارًا وَجَعَلَ خِلْفَهَا أَنْهْرًا وَجَعَلَ لَهَا رُؤْسِي وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِرًا”²⁹

Kuşeyrî bu âyette geçen “رُؤْسِي” “sağlam dağlar” kelimesini birkaç farklı şekilde tefsir etmiştir. Sağlam dağlardan kasıt korku, ümit, istikamet, arzular, kesin inanç ve tevekküldür.³⁰

Kuşeyrî'ye göre sağlam dağların maksat, istikamet yolunu bulmak isteyenlere Yüce Allah'a giden yolda onlara rehberlik yapan önderler olduğu kastedilmiştir. Ayrıca o sağlam dağlardan kasıt *abdallar*, *veliler* ve *evladlar* olduğunu, Yüce Allah'ın onlarla yeryüzünün düzenini sağladığını zikreder.³¹

Kuşeyrî benzer şekilde aşağıdaki âyetlerde geçen “dağ” kavramına da Allah'ın velileri/abdalları manasını vermiştir.

²⁵ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*. 2/289.

²⁶ Kehf 18/47 “Bir gün dağları yürüteceğiz ve yeryüzünü dümdüz göreceksin. Hiçbirini geride bırakmaksızın onları da mahşerde toplarız.”

²⁷ Abdâl: Dünya ilgilerinden kurtularak kendisini Allah yoluna adayan ve "ricâlü'l-gayb" diye adlandırılan evliya zümresi içinde yer alan sûfî veya erenlerdir. "Abdal" kelimesi Arapça kökenlidir ve "karşılık, birinin yerine geçen" anlamına gelir. Zamanla Farsça ve Türkçede tekil anlamda kullanılmaya başlamıştır. Bu kelime ve türevleri, Kur'an-ı Kerim'de tasavvufta kullanılan anlamıyla yer almamaktadır. Abdal ve bûdelâ kelimeleri bazı hadislerde geçmekte ve bu kişilerin nitelikleri, sayıları ve yaşadıkları yerlerden bahsedilmektedir. Abdal kavramına, "birbirinin yerine geçenler, diledikleri zaman yerlerine aynı şekil ve görünümde başkasını (bedel) bırakarak istedikleri yere gidenler, Peygamber'e veya kutba vekil (bedel) olanlar" gibi zorlama anlamlar yüklenmiştir. Arapçada "bedel" ve "bedîl" kelimelerinde tasavvuf kaynaklarının abdalın başta gelen nitelikleri olarak gösterdikleri "ubûdiyyet, zühd, riyâzet, inzivâ, kalp temizliği, velîlik" gibi anlamlar bulunmamaktadır. Abdal telakkisi, ilk ortaya çıktığı sıralarda âbid ve zâhidlerle birlikte muhaddis ve fakihler için de kullanılmaktaydı. Süleyman Uludağ, “Abdal” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/59-61.

²⁸ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*. 2/399.

²⁹ Neml 27/61 “Peki yeryüzünü yerleşmeye elverişli kılan, vadilerinden nehirler akıtan, yerde sarsılmaz dağlar yaratan, iki deniz arasına engel koyan kim? Allah'tan başka bir tanrı mı? Doğrusu onların çoğu gerçeği bilmiyorlar.”

³⁰ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*. 3/43-44.

³¹ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*. 3/43-44.

“وَيَسْتَأْتُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا”³²

“وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رُوسِي أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ”³³

“خَلَقَ السَّمُوتَ بَعِيرَ عَمَدٍ تَرْوَاهَا وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رُوسِي أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ”³⁴

“وَجَعَلَ فِيهَا رُوسِي مِنْ فَوْقِهَا وَبُرُكٍ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ”³⁵

Kuşeyrî, dağlar ile ilgili âyetleri tefsir ederken bu ifadelerin önemine odaklanarak, bunların Yüce Allah'a yakınlık ve hayranlık uyandıran doğasıyla sembolik temsilini vurgulamıştır. Müellif, bu kavramı genişleterek dağlar ile manevi figürler arasında paralellikler çizmekte, bunu özellikle de veliler veya "abdallar" üzerinden yapmaktadır. "Dağlar"ı anlatan Kur'an âyetlerini bu bireylerin metaforik referansları olarak yorumlayarak onların manevi dengeyi koruma ve insanlığı Yüce Allah'a yönlendirme rolüne vurgu yapmaktadır. Ayrıca, dağlar"ın "yeri destekleyen sütunlar" olarak hem fiziksel hem de manevi olarak çok önemli rol oynadığına dikkat çekmektedir.

Bu dağların, korku, umut, arzular, sarsılmaz inanç, tevekkül ve Allah'a güven gibi unsurlar olarak yorumlanabileceğini öne sürerek bunların insan varoluşunda kritik bir rol oynadığını ifade etmektedir.

Kuşeyrî, dağların ihtişamı ile manevi şahsiyetlerin derin etkisi arasında paralellikler çizmektedir. Onun yorumu, dini geleneklerde dağların sembolik önemini daha derin bir anlayışla ele alma hususunda bize yardımcı olmaktadır. Kuşeyrî'nin "جبال" kelimesine verdiği "abdal" anlamı, dağların ve velilerin dünyadaki dengeyi korumadaki rollerini metaforik bir şekilde anlatmaktadır. Bu, dağların fiziksel dayanıklılığı ve manevi anlamı arasındaki ilişkiyi vurgulayarak velilerin/abdalların toplumun manevi denge ve düzenini korumada önemli bir rol oynadığına da işaret etmektedir.

3. Bursevî ve Ruhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde İşârî Yorumlar

İsmâîl Hakkı Bursevî, 1063/1653 yılında bugünkü Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos'ta doğdu. Uzun süre Bursa'da yaşadığı için "Bursevî" olarak anıldı. Aynı zamanda Celvetiyye tarikatına mensup olduğu için "Celvetî" nisbesini de kullanmıştır. İslamî ilimlerde ve tasavvuf alanında yüzden fazla eser yazarak çağının önde gelen müellifleri arasında yer alan İsmâîl Hakkı Bursevî'nin düşünceleri, İbnü'l-Arabî, Sadreddîn Konevî, Mevlânâ, Şeyh

³² Taha 20/105 "Sana dağları soruyorlar. De ki: "Rabbim onları un ufak edip savuracak." el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 2/477

³³ Enbiya 21/31 "Yeryüzüne onları sarsmasın diye sağlam dağlar yerleştirdik; kolayca yollarını bula bilsinler diye orada vadiler, yollar açtık." el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 2/500-501.

³⁴ Lokman 31/10 "O, gökleri görebileceğiniz herhangi bir destek olmadan (duracak şekilde) yarattı, sizi dengede tutması için yere sağlam dağlar yerleştirdi, orada her türlü canlının çoğalmasını sağladı. Biz, gökten su indirip (bununla) yeryüzünde her türden faydalı bitkiler bitirdik." Kuşeyrî bunların zahirde dağlar olduğunu fakat hakikatte halkın yardımcıları olan abdallar ve evladlar olduğunu, Yüce Allah'ın bunlar vesilesiyle mahlukatı koruduğunu zikreder. el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 3/129.

³⁵ Fussilet 41/10 "Arz üzerinde sarsılmaz dağlar oturttu, orayı bereketli hale getirdi; gerekli besinlerini orada -bunlara ihtiyacı olan varlıklar için eşit derecede olmak üzere- uygun ölçülerle yarattı. (Bütün bunlar) dört günde oldu." Kuşeyrî bu âyette dağların zahirde yeryüzünün dayanakları olduğunu fakat hakikatte yeryüzünün dayanaklarının ve sabit dağlarının veliler olduğunu ifade eder. el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*. 3/322.

Üftâde ve Azîz Mahmûd Hüdâyî gibi diğer sûfilerin öğretileriyle şekillenmiştir.³⁶ Bursevî; tasavvuf, edebiyat, tefsir, hadis ve İslam hukuku alanlarına önemli katkılarda bulunmuştur.³⁷

İsmâîl Hakkı Bursevî, aynı zamanda âlim, mutasavvıf, şair, hafız, bestekâr ve hattat gibi birçok farklı kimliğe de sahiptir. Bursevî'nin babası Mustafa Efendi'nin, İstanbul'un Aksaray mahallesinde yaşarken büyük bir yangın sonucunda evi yanmış ve Mustafa Efendi ailesi ile birlikte Aydos'a taşınmıştır. Yedi yaşında annesini kaybeden İsmail Hakkı, Osman Fazlı Efendi'nin halifesi Ahmed Efendi'den Arapça dersleri almıştır. Bu dönemde din ilimlerini öğrenirken aynı zamanda hüsn-i hatla da ilgilenmiştir.

Bursevî, tasavvuf alanında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin etkisinde kalmış ve vahdet-i vücûd teorisine gerçek tevhid nazarıyla bakmıştır. Eserleri arasında *Tamâmü'l-Feyz* ve *Silsilenâme-i Celvetî* önemli yer tutar. Ayrıca İslam hukuku, tefsir, hadis ve edebiyat alanlarında da yazdığı eserlerle tanınmıştır.

Bursevî de tabiat ile ilgili bazı âyetlerin tefsirinde edebî sanatlar kullanmıştır. Onun tefsirinde mecaz, analogi, teşbih örneklerine çok yer verildiğini görmekteyiz.³⁸

4. Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyân* Adlı Tefsirinde Dağlar ile İlgili İşârî Yorumlar

Bursevî de *Ruhu'l Beyân* adlı tefsirinde dağlara sembolik bazı anlamlar yüklemiştir. Örneğin,

“لَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَن نَرْتِنِي وَلَكِنِ أَنْظُرْ إِلَىٰ”³⁹

Bursevî âyette geçen “الْجَبَل” “dağ” kelimesinin fiziksel bedeni temsil ettiğini ve ruhun gerçek özünü örtmekte olan "hicab"ı, “perde”yi simgelediğini ifade eder. Cismin de riyazet ve fena yoluyla parçalanıp yok olmadığı sürece tecelliye müsait bir hâle gelemeyeceğini, tecellinin de ancak kalp makamında bulunan ruh için olduğunu söyler. Diğer bir ifadeyle manevi aydınlanma yolunun "riyazat" ve "fena" süreçlerinde yattığını belirtir. Riyazat yoluyla birey; öz farkındalık, disiplin ve dünyevi arzularından ayrılma gibi manevi uygulamalarla kendini geliştirir. Bu öz-dönüşüm süreci, enenin aşamalı olarak çözülmesine yol açar ki bu da alt benliğin "fena", yani yok edilmesiyle temsil edilir.

“وَقِيلَ يَا رَجُلُ أَأَنْتَ أَعْلَمُ بِمَا فِي صُلْبِكَ وَيَسْمَاءُ أَهْلِي وَغِيصَ الْمَاءِ وَفُضِيَ الْأَمْرُ وَأَسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ”⁴⁰

Bursevî âyetinde geçen “الْجُودِي” kelimesinin tefsirinde, dağların bazı durumlarda insana benzediğini hatta kâmil insanlara dağ dendiğini ifade eder.⁴¹ Dağlar; yükseklikleri, boyun eğmeyen güçleri ve kalıcı varlıklarıyla uzun zamandır ihtişam, güç ve istikrarın sembolleri olarak saygı görmüşlerdir. Doğanın güçlerine karşı direnme yetenekleri ve değişen

³⁶ Necmi Sarı, “Kendi Dilinden İsmâîl Hakkî Bursevî'nin Hayatı ve Şahsiyeti” *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 2/1 (Mayıs 2015), 137-157.

³⁷ Ali Namlı, “İsmail Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.). 23/102-106; Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2001), 27-155.

³⁸ Nurullah Denizer, “İşârî Tefsirlerdeki Kissa ve Mesel Yorumlarında İtibâr / Analogi Yöntemi: İsmail Hakkı Bursevî Örneği”, *Journal* 6/11 (2017), 92-114.

³⁹ A'raf 7/143 “Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, “Rabbim! Bana görün; sana bakayım” dedi. Rabbi, “Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.”

⁴⁰ Hud 11/44 “(Sonra) “Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut!” denildi. Su çekildi; hüküm yerini buldu, gemi Cûdî'nin üzerine oturdu; ‘Zalimlerin topunun canı cehenneme!’ denildi.”

⁴¹ Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, 4/135-136.

mevsimler arasında kararlı kalmaları, manevi olgunluğa erişmiş bir bireyin niteliklerini yansıtır. Dağlar çevredeki manzaradan yükseldiği gibi, mükemmel bir kişi de maddi dünyanın sıradan endişe ve dikkatlerinin üzerinden yükselir. Mezkûr kişiler, ene ve dünyevi arzularının sınırlarını aşarlar, diğerleri için manevi rehberlik ve ilham ışığı olurlar.

“وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوْسِيَ وَأُنْبِتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مِّمَّؤُزُونَ”⁴²

Bursevî bu âyette geçen “رَوْسِيَ” “sarsılmaz yüksek dağlar” kelimesine de “kâmil insanlar” manasını vermiştir.⁴³

“وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوْسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ”⁴⁴

O, bu âyetin tefsirinde *et-Te'vilatü'n-Necmiyye*'den naklen burada geçen “رَوْسِيَ” “sabit ve yüksek dağlar” kelimesinin abdallara işaret ettiğini söylemektedir.⁴⁵ Yeryüzündekiler onların yüzü suyu hürmetine rızıklandırılır ve yeryüzüne yağmur yağdırılır. “Abdallar, öyle bir topluluktur ki Allah, yeryüzünü onlarla ayakta tutar.” ifadesi, abdalların kozmik dengeyi korumadaki rolüne ve ve insanlığın refahını sağlamadaki derin ve çok yönlü katkısına işaret etmektedir. Sûfî geleneğinde kökleri derin olan abdallar, ilahî erdemleri temsil eden ve ilahî alan ile insan dünyası arasında aracı olarak hizmet eden, bir grup manevi olarak aydınlanmış bireyi temsil eder.⁴⁶

“أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلْفَهَا أَنْهَرًا وَجَعَلَ لَهَا رَوْسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا.”⁴⁷

Bursevî âyette geçen “رَوْسِيَ” kelimesinin te'vilinde de bunun abdalları sembolize ettiğini ifade eder. Diğer bir ifadeyle ona göre dünyanın manevi direkleri, abdallar ve evliyalar. Sağlam bir temel oluşturan *abdallar, evliyalar ve evtadlar* da ruhsal direkler olarak hizmet eder; insanlığın refahını destekler ve evrendeki dengeyi korur. Bu ruhsal olarak aydınlanmış bireyler, ilahî ışığın fenerleri gibi, yaratılış üzerine bereket ve koruma yayar; felaketleri önler ve uyumu teşvik eder.⁴⁸

“وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ”⁴⁹

Bursevî âyette geçen “الْجِبَالَ” kelimesini İbn Ata'dan naklen imanun, kulun kalbinde sabit yüksek dağlara benzediğini ve imanun nurlarının en yüksek hicabları bile yırttığını zikreder.⁵⁰ O, ayrıca şunları söyler: Cafer-i Sadık (r.a.) bu âyeti tefsir ederken; “Ruh çıktığı vakit nefisleri yerinde duruyor gibi görürsün. Oysa ruh, arş-ı ala'nın altındaki yerine sığınmak için kuds âlemine gider.” Müfessirin bu yorumundan da anlıyoruz ki dağlara “nefs” manasını vermiştir.⁵¹ Bursevî, müminin kalbindeki imanı, sağlam ve yüksek bir dağa benzetiyor. Bu metafor, gerçek imanun gücünü, kararlılığını ve sarsılmaz doğasını vurgular. Bir dağ fırtınalar

⁴² Hicr 15/19 “Arzı da yaydık, oraya sağlam dağlar yerleştirdik, orada ölçüleri belli her türden ürünler bitirdik.”

⁴³ Bursevî, *Ruhu'l-Beyânî*, 4/451-452.

⁴⁴ Enbiya 21/31 “Yeryüzüne onları sarsmasın diye sağlam dağlar yerleştirdik; kolayca yollarını bulabilsinler diye orada vadiler, yollar açtık.”

⁴⁵ Bursevî, *Ruhu'l-Beyânî*, 5/473.

⁴⁶ Uludağ, “Abdal”, 1/59-61.

⁴⁷ Neml 27/61 “Peki yeryüzünü yerleşmeye elverişli kılan, vadilerinden nehirler akıtan, yerde sarsılmaz dağlar yaratan, iki deniz arasına engel koyan kim? Allah'tan başka bir tanrı mı? Doğrusu onların çoğu gerçeği bilmiyorlar.”

⁴⁸ Bursevî, *Ruhu'l-Beyânî*, 6/362

⁴⁹ Neml 27/88 “Dağları görür, onların durduğunu sanırsın; oysa bulutlar gibi hareket ederler. Bu, her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın sanatıdır. Şüphesiz ki O, yaptıklarınızdan tamamıyla haberdardır.”

⁵⁰ Bursevî, *Ruhu'l-Beyânî*, 6/376

⁵¹ Bursevî, *Ruhu'l-Beyânî*, 6/376

ve zorluklar arasında sağlam dururken imanla kök salmış bir kalp de şüpheler ve baştan çıkarmalar karşısında kararlı kalır.

“خَلَقَ السَّمُوتَ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَالْأَقْصَىٰ فِي الْأَرْضِ رُوسِي أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ”⁵²

Yukarıdaki âyette geçen “رُوسِي” kelimesi Bursevî tarafından dağların yeryüzünün kemikleri ve damarları olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁵³ Dağlar, yeryüzünün fiziksel yapısını oluşturan büyük kara kütesidirler. Kemikler de insan vücudunun iskeletini oluşturan yapı taşlarıdır.⁵⁴

Dağlar, yeryüzünün şekillenmesinde önemli bir rol oynar ve coğrafi özelliklerin oluşumunda etkilidir. Dağlar yeryüzünde suyun akışını sağlayan ve doğal dengeleri etkileyen önemli su yollarıdır. Dağlardan kaynaklanan nehirler ve akarsular vücutta kanın dolaştığı ince damarlar gibi işlev görür. Bu teşbih, doğanın büyüsunü ve yeryüzünün karmaşık yapısını anlatmak için kullanılmış olabilir. Ayrıca dağların, yeryüzünün canlı bir organizma gibi işlediğini zihne getiren bir yorumdur.⁵⁵

“وَجَعَلَ فِيهَا رُوسِيٍّ مِنْ فَوْقِهَا وَبَرَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلنَّاسِ لِيَوْمٍ”⁵⁶

Bursevî bu âyette geçen “رُوسِيٍّ” ‘nin tasavvuf anlayışında “adam” denilen yüksek makamlara yükselen kişilere işaret olduğunu zira kâmil insanlara “dağ” denildiğini zikreder. Ona göre sabit dağlar, yerin yüzeyinde belirgin bir şekilde yükselen kazıklardır. Ancak veliler, sadece manevi yükseklikleriyle değil, aynı zamanda manevi derinlikleriyle de öne çıkarlar. Velîler, insanların fevkinde olan özelliklere sahip kişilerdir ve bu özellikleri sebebiyle gerçek anlamda kazıklar olarak kabul edilirler. Müfessir burada dağların fiziksel yükseltileri ile velîlerin manevi yükseltileri arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir.⁵⁷

Sonuç

Manevi boyutta dağlar, birçok dinî geleneğe kutsal mekânlar olarak kabul edilir. Vahyin indiği yerler olarak tanımlanan dağlar, tanrının kudret ve azametini simgeler. Dağlar, insanın ruhsal yücelmesine ve Allah’a yakınlaşmasına yardımcı olur. Kur’an’da dağlar, farklı bağlamlarda çeşitli anlamlar taşır. Örneğin, bazı âyetlerde dağlar sorumluluk sahibi varlıklar olarak algılanırken, diğerlerinde Kur’an’ın indirilmesinden haşyet ve korku duyan unsurlar olarak tasvir edilir.

Kur’an-ı Kerim’de “جبل” kelimesi, dağları ifade etmek için kullanılır. Bu kelime, büyüklüğü, yüceliği ve ihtişamı içinde barındırır. Dağlar, yeryüzünün fiziksel yapısında önemli bir rol oynar ve coğrafi özelliklerin oluşumunda etkilidir. Aynı zamanda dağlar, Allah’ın kudretini ve azametini yansıtan doğal birer semboldür. “رواسي” kelimesi de sağlam ve yüksek dağları ifade eder. Bu dağlar, yeryüzünde belirgin bir şekilde yükselir ve manevi anlamda da gücü temsil eder. İnsanların büyüklenmemesi ve enaniyete kapılmaması için

⁵² Lokman 31/10 “O, gökleri görebileceğiniz herhangi bir destek olmadan (duracak şekilde) yarattı, sizi dengede tutması için yere sağlam dağlar yerleştirdi, orada her türlü canlının çoğalmasını sağladı.”

⁵³ Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, 7/70-71

⁵⁴ https://www.youtube.com/watch?v=k_Z4sK9K6bg erişim tarihi: 26.12.2022.

⁵⁵ Hüseyin Yakar, “Kur’an’da Dağların Oluşumu ve İşlevine Dair Ayetlerin Tefsir Kaynakları ve Bilimsel Veriler Üzerinden Değerlendirilmesi”, *Usul İslam Araştırmaları* 33/33 (Haziran 2020), 118-120.

⁵⁶ Fussilet 41/10 “Arz üzerinde sarsılmaz dağlar oturttu, orayı bereketli hale getirdi; gerekli besinlerini orada - bunlara ihtiyacı olan varlıklar için eşit derecede olmak üzere- uygun ölçülerle yarattı. (Bütün bunlar) dört günde oldu.”

⁵⁷ Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, 8/233-234.

Allah'ın kudret ve azametini ve abdalları yani veli kullarını temsil eder. Kuşeyrî ve Bursevî, dağların genel anlamda abdalları temsil edip sembolize ettiğini zikreder.

Kuşeyrî'nin tefsirinde dağlar, zâhirî anlamlarının ötesinde manevi ve sembolik anlamlar taşır. Kuşeyrî, "رُؤْسِي" ifadesini "sarsılmaz dağlar ve sabit dağlar" olarak yorumlar ve bu ifadenin korku ve ümit gibi manevi kavramları sembolize ettiğini belirtir. Ayrıca velilerin yer kabuğunu sabitleyen dağlar gibi, insanları manevi açıdan sabit tuttuklarını ifade eder. O, farklı âyetlerde geçen dağ kavramını veliler ve abdallar gibi manevi şahsiyetlerle ilişkilendirir. Ona göre, veliler halkın yardımına koşan ve Allah'ın merhametini insanlara ileten kişilerdir. Velilerin toplumsal ve manevi dengeyi sağlama rolü, Kur'an'da dağlara atfedilen fiziksel denge unsuru olma işleviyle paralellik taşır.

Kuşeyrî'nin tefsirinde dağlar, hem fiziksel hem de manevi düzlemde önemli roller üstlenir. Dağların fiziksel dayanıklılığı ve manevi anlamı, iman, tevekkül ve Allah'a güven gibi önemli kavramları temsil eder. Kuşeyrî, dağların ihtişamı ile manevi şahsiyetlerin derin etkisi arasında bağlantılar kurarak dinî geleneklerde dağların sembolik önemini derinlemesine inceler.

Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyân* adlı eserinde de dağların sembolik yorumları geniş bir şekilde ele alınmıştır. Kur'an'da dağlar, sadece fiziksel varlıklar olarak değil, aynı zamanda manevi ve sembolik anlamlarla da yüklüdür. Bu yorumlar, Kur'an'ın mesajını daha derin ve anlamlı hale getirerek, insanlığın manevi ve maddi yaşamına rehberlik eder.

Bursevî, Hz. Musa'nın yüce Allah ile konuşmasını anlatan âyetteki dağ kelimesini, fiziksel bedeni ve ruhun gerçek özünü örtmekte olan perdeyi simgelediğini ifade eder. Burada Bursevî, cismin manevi aydınlanma yolunda yok olması gerektiğini vurgular ve bu sürecin "riyazat" ve "fena" ile gerçekleştiğini belirtir. Bu süreç, bireyin manevi olarak kendini disiplin altına alması ve dünyevi arzularından arınması ile gerçekleştirilen bir dönüşüm sürecidir.

Diğer bir âyette, dağların mükemmel bireyleri temsil ettiğini ifade eden Bursevî, manevi olgunluğa erişmiş bireylerin dağlar gibi kararlı olduğunu, maddi dünyanın sıradan endişelerinin üzerine yükseldiğini ve manevi rehberlik sunduğunu belirtir. Yine, bazı âyetlerde "رُؤْسِي" kelimesinin "kâmil insanlar" anlamına geldiğini ifade eder ve bu bireylerin kozmik dengeyi korumadaki rollerine vurgu yapar.

Bursevî, dağları yeryüzünün kemikleri ve damarları olarak yorumlar. Dağlar, yeryüzünün fiziksel yapısını oluşturur ve su yolları gibi işlev görür. Bu teşbih, doğanın karmaşık yapısını ve yeryüzünün canlı bir organizma gibi işlediğini anlatmak için kullanılmıştır.

Bursevî, dağların velîleri temsil ettiğini ifade eder ve manevi derinlikleriyle öne çıkan bu bireylerin, insanların fevkinde olan özellikleri sebebiyle kazıklar olarak kabul edildiğini belirtir. Bu yorumda, dağların fiziksel yükselteleri ve velîlerin manevi yükselteleri arasındaki benzerliğe dikkat çekilmektedir. Bu sembolik yorumlar, Kur'an'ın mesajının daha derin ve anlamlı hâle gelmesine yardımcı olurken aynı zamanda insanlığa manevi rehberliğini de sağlar. Kuşeyrî dağlara abdallar, korku, ümit ve istikamet anlamları verirken Bursevî fiziksel beden, kâmil insan, nefis, abdallar, iman, yeryüzünün kemikleri ve damarları manalarını vermiştir. Bundan da anlıyoruz ki Kuşeyrî'den Bursevî'ye dağların anlam dünyasının zenginleştiğini görmekteyiz.

Sonuç olarak Kuşeyrî ve Bursevî dağların zâhirî anlamına ek olarak farklı anlamlar yükleyerek Kur'an'ın anlam yelpazesini genişleterek manaya zenginlik katmışlardır.

Kaynakça

- Akpınar, Ali. "İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) Besmele Tefsiri". *Tasavvuf Dergisi*, yıl 3 (2002).
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431.
- Denizer, Nurullah "İşârî Tefsirlerdeki Kıssa ve Mesel Yorumlarında İtibâr / Analoji Yöntemi: İsmail Hakkı Bursevî Örneği". *Journal* 6/11 (2017), 92-114.
- Dereli, Muhammet Vehbi. "İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2011), 129-147.
- Gördük, Yunus Emre. "İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtınî Yorumdan Farkı". *Marife Dergisi* 3/2 (2011), 9-47.
- Gül, Ahmet. "Dağın Öteki Yüzü: Sûfî Tefsirde Dağ Metaforu". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/25 (Aralık 2020), 512-532.
- Harman, Ömer Faruk. "Dağlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993. 8/ 400-401.
- Hâzîn, Alaud-Din Ali bin Muhammed bin İbrahim bin Ömer el-Hâzîn. *Lübabu't-Te'vil fi Meani't-Tenzîl*, tsh. Muhammed Ali Şahin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî. *El-Kâmil fit-tarih*. Beyrut/Lübnan: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1997.
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts. 5/190-194.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî. *el-Câmî li-Ahkami'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdunî-İbrahim Atfiş, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1964.
- Nesefî, Ebu'l-Berekat Abdullah bin Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakaiku'l Te'vil (Tefsiru'n-Nesefi)*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelimu't-Tayyib, Beyrut 1998.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ın Bâtınî ve işârî Yorumu / editör: Mustafa Öztürk*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınlık ve Bâtınî Te'vil Geleneği*. Ankara: Ankara Okulku Yayınları, 4. basım. 2016.
- Razî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Hasan b. Hüseyin et-Teymî er-Râzî el-Mulekkab bi Fahreddîn Hatîbur-Rey (ö. 606/1210). *Mefâtihu'l-Ğaybet-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut: Daru İhyait-Türasi'l-Arabî, 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nisâbûrî (ö. 427/1035). *el-Keşf ve'l-beyân an Tefsiri'l-Kur'an*, thk. el-İmam Ebî Muhammed bin Aşur. Dâru İhyau't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2002.
- Sarı, Necmi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 2/1 (Mayıs 2015), 137-157.
- Süslü, Mehmet Zeki. *Tasavvufî Tefsir Metodu ve Bâtınî Te'vil Geleneğiyle Mukayesesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora, 2017.
- Turan, Abdülbaki. "Kuşeyrî ve Kuşeyrî ve Letaifu'l-işarat İsimli Tefsiri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Mayıs 1991).
- Uludağ, Süleyman. "Abdal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınevi, 1988. 1/59-61.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV

Yayınevi, 2001. 23/424-428.

Yakar, Hüseyin. "Kur'an'da Dağların Oluşumu ve İşlevine Dair Ayetlerin Tefsir Kaynakları ve Bilimsel Veriler Üzerinden Değerlendirilmesi". *Usul İslam Araştırmaları* 33/33 Haziran 2020, 103-130.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1431.